

Morf

Nejmenší **jednotka analyzovaná při segmentaci** slova/slovního tvaru/slovoformy/textového slova, která má **znakový charakter**, je vydělitelná na základě **principu opakovatelnosti**.

Např. ve slově *záklopka* můžeme vydělit morfy *zá-klop-k-a*, přičemž první, třetí a čtvrtý vydělujeme na základě principu opakovatelnosti (např. ve slovech *zá-strč-k-a* nebo *zá-vor-k-a*) a druhý na základě téhož principu (např. *za-klop-i-t* nebo *po-klop-ec*).

Některé morfy nemají prokazatelně znakový charakter (přesně stanovitelný význam). Nicméně lze vydělit na základě funkce a za použití principu opakovatelnosti. Bývají označovány jako submorfy a stávají se součástí morfu, který předchází nebo následuje (rozšířená varianta morfu). Pokud mají spojovací funkci, hovoříme o konektech (zejména při kompozici).

Např. ve slovech jako *budoucnost* můžeme vydělit morfy *bud-*, *-ouc-* a *-ost* a submorf *-n-*. Činíme tak na základě principu opakovatelnosti (např. stejné morfy vydělujeme ve slovech jako *js-ouc-n-ost*, *moh-ouc-n-ost*, ale nikoli ve slovech *js-ouc-í*, *moh-ouc-í* na straně jedné a *ciz-ost*, *ryz-ost* na straně druhé). Je ovšem možné pojímat submorf *-n-* jako součást morfu předchozího nebo následujícího a získat v rámci takového pojetí dvě funkčně nerozlišené varianty¹.

Analýza na morfy je lineární prohlubuje binární členění slova na bezprostřední složky tvaroslovné a slovotvorné roviny jazyka.

V rámci tvarosloví uvažujeme o rozdělení tvaru slova (v rámci flexe – deklinace/konjugace) na bázi, která se označuje jako tvarotvorný základ, k níž se připojuje tvarotvorný formant.

Např. ve slově *záklopka* vydělujeme tvarotvorný základ *záklopk-* a tvarotvorný formant *-a*.

V rámci slovotvorby uvažujeme o rozdělení utvořeného slova na bázi, která se označuje jako slovotvorný základ, k níž se připojuje slovotvorný formant.

Např. ve slově *záklopka* vydělujeme slovotvorný základ *záklop-* a slovotvorný formant *-k(a)*.

Jako samostatné segmenty vyčleňujeme kmenotvorné přípony u sloves a slov tvořených od slovesného kmene.

Tak např. ve tvarech slovesa *soudit* (*soudil*, *soudím*) vydělujeme tvarotvorný základ *soud-*, kmenotvornou příponu *-i-* nebo *-í-* a tvarotvorný formant *-t*, *-m* nebo *-l*. Kmenotvorná přípona je součástí tvarotvorného formantu.

¹ Takto pojaté varianty lze někdy definovat pomocí pravidel, která popisují jejich distribuci, jindy výčtem. Např. v uvedeném případě se submorf *-n-* vyskytuje za morfy, které bývají označovány jako konce derivačních řad. Jiná je situace např. u dvojic typu *bratr-sk-ý/otec-ov-sk-ý*, u kterých pro distribuci morfu/submorfu *-ov-* formální pravidla nenacházíme (srov. *petr-ov-ský/(svato)peter-sk-ý* s ohledem na hapaxový doklad v korpusu SYN: *Zájemci se mohou na výstavě dozvědět o pavelských a peterských patronátech v našem širším okolí*; *bratr-sk-ý/bratr-ov-sk-ý* s ohledem na řídké doklady tvarů adjektiva *bratrovský* ve webových korpusech: *Asi nějaký bratrovský smysl*; rovněž *otco-ov-sk-ý/otec-k-ý* s ohledem na řídké doložené tvary v korpusu SYN (zejména v beletrii): *Je zajisté dosti těžko vysvětlit Mlokům tuto oteckou péči*).

tvartvorný základ	tvartvorný formant ²
<i>záklopk-</i>	<i>-(a)</i>
<i>soudc-</i>	<i>-(e)</i>
<i>sudič-</i>	<i>-(l)</i>
tvartvorný základ	tvartvorný formant
	kmenotvorná přípona+ koncovka infinitivní
<i>soud-</i>	<i>-i-(t)</i>
	kmenotvorná přípona+ koncovka osobní
<i>soud-</i>	<i>-í-(m)</i>
	kmenotvorná přípona+ koncovka tvarová +(rodová)
<i>soud-</i>	<i>-i-(l)-(a)</i>

Týž tvartvorný základ spolu s kmenotvornou příponou je slovotvorným základem v odvozeném slově *sudič* (*sud-i-*), slovotvorným formantem je *-č*, ale zároveň týž tvartvorný základ bez kmenotvorné přípony je slovotvorným základem v odvozeném slově *soudce* (*soud-*), slovotvorným formantem je *-c(e)*.

slovotvorný základ	slovotvorný formant
<i>záklop-</i>	<i>-k(a)</i>
slovotvorný základ+ kmenotvorná přípona	slovotvorný formant
<i>sud-i-</i>	<i>-č(l)</i>
slovotvorný základ	slovotvorný formant
<i>soud-</i>	<i>-c(e)</i>

Morfém

Morf je tedy nejmenší jednotka tvartvorné a slovotvorné roviny jazyka a je realizací lingvistické abstrakce, kterou označujeme termínem **morfém**.

Alomorf

Má-li jeden **morfém** v rámci tvartvorného nebo slovotvorného systému více realizací, hovoříme o **alomorfech**.

Tak např. z výše uvedeného vyplývá, že **morfy** *soud-/sud-* jsou **alomorfy** jednoho **morfému**.

Hranice morfů / morfémový šev

Někdy lze hranice morfů na základě principu opakovatelnosti stanovit snadno. Někdy (jak jsme uvedli) je problém ve vymezení submorfů/konektů. Problémy mohou nastat i tam, kdy je hranice morfů zastřena. Na hranici morfů totiž dochází k vzájemnému ovlivňování, které má za následek splývání morfů, jednak na rovině zvukového plánu jazyka (zjednodušení výslovnosti), jednak na rovině grafické konvence.

² Tvarotvorný formant základního tvaru slova, kterým je u sloves zpravidla infinitiv a u jmen zpravidla nominativ singuláru (u adjektiv a adjektiválií nominativ singuláru maskulin) prezentuje tzv. tvaroslovnou charakteristiku slova, tedy soubor jeho flektivních koncovek.

Tak například při odvozování adjektiv sufixem *-sk-(ý)* dochází k řadě fúzí, které se projevují jak na rovině zvukového plánu jazyka, tak na rovině grafické. Jde zejména o případy, kdy morf, který bezprostředně předchází příslušnému sufixu, končí na sykavku (sykavky vznikají i tam, kde je u základových slov nevidíme na první pohled, neboť sufix *-sk-(ý)* v kombinaci se základy končícími na veláry vyvolává historicky alternace velár, z nichž se stávají sykavky).

Čech-y : *čes-k(ý)/če-sk(ý)*

Rus: *rus-k(ý)/ru-sk(ý)*

Lach: *laš-sk(ý)*

Habsburk: *habsbur-sk(ý)*

zámek: *zámec-k(ý)/záme-ck(ý)*

Anglie: *angli-ck(ý)*

Amerika: *americ-k(ý)/ameri-ck(ý)*

Nejasná hranice morfů se označuje termínem **morfémový/morfematický uzel**.

V jeho důsledku může být někdy problematické určení postavení variant, jako je tomu např. v případě sufixů *-sk(ý)*, *-ck(ý)*, které, jak jsme viděli mají konkurenční sufix *-k(ý)*.

Perintegrace (přerozdělení původní hranice mezi morfy)

Termín souvisí se změnami morfematické segmentace slova vlivem oslabení povědomí o původní segmentaci. Např. u sloves začínajících na labiálu *v-* v kombinaci s prefixem *ob-* docházelo během historického vývoje češtiny k různým variantám realizace morfematického uzlu, takže vznikla slovesa jako *obléci* (<*ob-vléci*), *oběsit* (<*ob-věsit*), *ovázat* (<*ob-vázat*). Ve všech třech případech vnímá i dnešní mluvčí češtiny hranici morfů na základě principu opakování (u slov jako *na-vléci*, *za-věsit*, *na-vázat*). Ovšem na základě stejného principu vzniklo v nové češtině sloveso *obvázat*, které je synonymem slovesa *ovázat*. Oba prefixy nejsou v současné češtině zřetelně významově rozlišeny, takže tuto skutečnost (přerozdělení hranice, na níž historicky existoval morfematický uzel na novou hranici a nahrazení nově interpretovaného prefixu *o-* prefixem *ob-*) vnímáme spíše až na základě historických znalostí české slovo tvorby.³

Slovtvorné svazky - jedno slovo základové (motivující) a ostatní od něj odvozená, např.: *dům - domový, domovník, doma, domek*;

Slovtvorné řetězce - vztah příbuznosti (motivace a fundace) mezi sousedními členy, např.: *dům - domek - domeček - domečkový*;

Slovtvorná hnízda - obsahují zároveň slovtvorné řetězce i svazky;

³ Dvojice lišící se prefixy *o-/ob-* nejsou nutně synonymní (*ohlédnout/obhlédnout, otočit/obtočit, otisknout/obtisknout, osadit/obsadit, odiv/obdiv, ošivat/obšivat, ořezat/obřezat, otéci/obtéci, ohodit/obhodit*), často ale synonymní jsou (*olíznou/oblíznout, oživit/obživit, omýt/obmýt, omotávat/obmotávat, olepit/oblepit*).